

BASRA ŞEHRİNİN KURUCUSU UTBE B. GAZVÂN'IN HAYATI VE FAALİYETLERİ

Mehmet USLUER*

Öz

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) tebliğ ettiği İslâm mesajı, Mekke toplumunun farklı kesimlerine mensup bazı kimseler tarafından olumlu karşılık bulmuştu. Bu çağrıyla ilk kabul edenler arasında Utbe b. Gazvân da yer almaktaydı. Mekke'de bu daveti kabul edenler, baskı, işkence ve öldürülme ile karşı karşıya kaldıkları gibi hicret etmek zorunda da bırakıldı. Utbe, yaşanan bu zorlu süreçte Hz. Muhammed ile beraber hareket etti. Hicret kaçınılmaz hale geldiği zaman Hz. Muhammed'den sonra Medine'ye yerleşti. Hicretin ikinci yılında savaşıma dair izni alan Müslümanların safında okçu vasfıyla birçok gazve ve seriyyeye katıldı. Hz. Muhammed'in vefatından sonra ise Ömer b. Hattâb'ın halifeliği döneminde fetih hareketlerine katıldığı gibi, Basra Şehri'nin kurucu valisi olarak da görev yaptı. Daha önce yeni bir şehir kurma deneyimi olmayan Müslümanların kurduğu ilk şehir olan Basra, bu açıdan önem arz etmektedir. Utbe b. Gazvân'ın hayat hikâyesinin bilinmesi, aynı zamanda Müslümanların şehir kurmalarına dair perspektifin anlaşılması noktasında da katkı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Utbe b. Gazvân, Basra, Hz. Ömer, Sahâbî, Sâsânîler,

Founder of the Basra City Utba Ibn Ghazwan's Life and Activities

Abstract

The message of Islam delivered by prophet Muhammad was received with a positive response by some members of different segments of Meccan society. Among the first to accept this call was Utba b. Ghazwan. Those who accepted this invitation in Mecca were forced to leave their cities and migrate, as they were faced with oppression, torture and killing. Utba supported the mission of Islam by acting together with Prophet Muhammad in this difficult process. Utba, who settled in Madina after the migration of the prophet, participated in many expeditions and military campaigns as an archer during this period. After the prophet passed away, he participated in the conquests during the caliphate of 'Umar ibn Khattab, and also served as the founding governor of Basra. Being the first city founded by Muslims who did not have the experience of establishing any other before, Basra is important in this respect. To know the life story of Utba will also contribute to understanding the perspective of Muslims on city building and planning.

Keywords: History of Islam, Utba b. Ghazwan, Basra, 'Umar, Companions, Sassanids,

Makalenin Dergiye Geldiği Tarih: 20.08.2021; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçtiği ve Yayına Kabul Edildiği Tarih: 25.10.2021

* Dr. Araştırma Görevlisi, Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-6608-0125, email: mehmetusluer0571@gmail.com

Giriş

İslâm Dini'ni ilk kabul edenler arasında bulunan Utbe b. Gazvân, (ö.17/638?) Habeşistan hicretine katıldığı gibi, Mekke'de kaldığı süre boyunca Hz. Muhammed ile beraber hareket etmişti. Hicret ettiği Medine'de birçok seriyeye ve gazveye katılarak büyük fedakârlıklar göstermişti. İslâm'ın öncü kadroları arasında bulunmasına ve önemli işler gerçekleştirmesine rağmen, Hz. Muhammed'in vefatına kadarki yaşamına ve yaptığı bazı faaliyetlere dair bilgiler kısıtlıdır. Bunun aksine Hz. Ömer döneminde (13-23/634-644) onun hayatına ve faaliyetlerine dair daha fazla malumat bulunmaktadır.

Utbe b. Gazvân, bu dönemde Sâsânî topraklarına düzenlenen seferlere katılmasının yanı sıra Müslümanların kurduğu ilk şehir olan Basra'nın hem kurucusu hem de valisi olarak görev yapmıştı. Ayrıca kurduğu şehir üzerinden yürüttüğü fetih hareketleri ile Sâsânîlere ait bazı yerlerin ele geçirilmesinde önemli rol oynamıştı. Bu noktada Müslümanların, ilk kurdukları şehir olan Basra'nın kuruluşuna dair organizasyon sürecini nasıl yönettikleri sorusu önem arz etmektedir. Bu soruya şehrin kurucusu Utbe b. Gazvân üzerinden cevap arayan bu çalışma, aynı zamanda onun hayatını ve faaliyetlerini de ele alması hasebiyle de öneme haizdir. Buna binaen yapılan çalışma ile Utbe b. Gazvân'ın hayatına dair bazı noktaların aydınlığa kavuşturulması hedeflendiği gibi, onun şehirleşme sürecini nasıl yönettiği ve buna etki eden faktörlerin ortaya çıkarılması da amaçlanmaktadır.

1. Valiliğine Kadar Utbe b. Gazvân

Mudar kabile federasyonuna bağlı¹ Kays b. Aylân kabilesinin² alt kollarından Benî Mâzin'e mensup olduğu rivayet edilen Utbe b. Gazvân'ın³ künyesi *Ebû Abdullah veya Ebû Gazvân'dır*.⁴ Medine'ye hicret ettiği zaman 40 yaşında

1 Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990/1410), 7/3. Mudar kabile federasyonunun hangi kabilelerden oluştuğuna dair detaylı bilgi için bk. Hakan Temir, *Nesep Atlası*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2021), 7.

2 İbn Sa'd, *Tabakât*,7/3; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, (ö.240/854-55). *Tabâkatü Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkar. (Dâru'l-Fikr, 1993/1414), 38; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983/1403), 260.

3 Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî İbn Hişâm, *Sîret-i İbn-i Hişâm*, thk. Mustafâ es-Sekkâ-İbrahim Ebyârî- Abdülhafız eş-Şelbî. (Mısır: Şirket Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Babî el-Halebî ve Evlâduhu, 1955/1375), 1/107; İbn Sa'd, *Tabakât*,7/3.

4 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Riyâd Ziriklî-Süheyl Zekkâr, (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1996/1417), 1/201.

olduğuna dair veriden⁵ hareketle⁶ yaklaşık olarak 583-584 yıllarında dünyaya geldiğini ifade etmek mümkündür.⁷

Uzun boylu ve yakışıklı olan⁸ Utbe b. Gazvân'ın; Cündişâpûr'da⁹ tıp eğitimi almış olan Hâris b. Kelede'nin (ö.13/634)¹⁰ kızı Ezde ile evli olup,¹¹ Abdullah¹² ve Gazvân adında¹³ iki çocuğa sahip olduğu belirtilmektedir. Utbe'nin babası Gazvân'ın ise câhiliye döneminde Benî Nevfel b. Abdümenâf ile anlaşmalı (hulf) olduğu rivayet edilmektedir.¹⁴

Aile fertlerinden kız kardeşi Büsre'nin sahâbeden Ebû Hureyre (ö.58/678),¹⁵ Hudeyrâ'nın ise Mücâşî' b. Mes'ûd (ö.36/656) ile evli olduğu belirtilmektedir.¹⁶ Ayrıca Suveyd adında kölesi¹⁷ ile Habbâb¹⁸ b. Eret (ö.19/640)¹⁹ adında azadlısı olduğu da ifade edilmektedir.²⁰

5 İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/72; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1992), 275; Belâzürî, *Ensâb*, 1/201;

6 Hz. Muhammed'in 622 yılında Medine'ye gerçekleştirdiği hicretin tarihine dair bkz: *Hicri Takvim ve Siyer Kronolojisi Etütleri/Makaleler*, çev. Kasım Şulul, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2012), 44-112; Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, (İstanbul: Kuramer, 2018), 404-407.

7 Utbe b. Gazvân, hicretin sekizinci ayı veya ikinci yılında gerçekleşen Ubeyde b. Hâris seriyesi sırasında Medine'ye hicret etmiştir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkîd el-Eslemî el-Medenî el-Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Mârsden Jones, (Beyrût: Dâru'l- A'lemî, 1989/1409), 1/10; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'la'lâm*, thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf. (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 1/22. Bu rivayetlerden hareketle Utbe'nin Medine'ye hicret tarihini 623- 624 yılları olarak tespit etmek mümkündür.

8 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; İbn Kuteybe, *Maârif*, 275.

9 Cündişâpûr'a dair detaylı bilgi için bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpur*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003).

10 Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, thk. İbrâhîm Şemseddîn. (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005/1426), 125.

11 Belâzürî, *Ensâb*, 1/490.

12 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/135.

13 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, thk. Muhammed Abdü'l-Muîd Hân. (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, t.y.), 7/108.

14 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/139; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/365; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk: Ali Muhammed Me'ved- Âdil Ahmed Abdülmevcûd. (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, 1415/1994), 3/558.

15 Ebû Hureyre'nin Gazvân'ın kızı Büsre ile evli olduğu rivayet edilmektedir. Bu rivayetlerle beraber Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Büsre'nin Utbe b. Gazvân'ın kız kardeşi olduğunu ifade etmektedir. Zikredilen rivayetlerden hareketle Büsre'nin Utbe b. Gazvân'ın kız kardeşi olduğunu söylemek mümkündür. Bkz: İbn Sâ'd, 4/243; İbn Kuteybe, *Maârif*, 277; Erdinç Ahatlı, "Utbe b. Gazvân", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/235.

16 Belâzürî, *Ensâb*, 13/299.

17 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

18 İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73; Belâzürî, *Ensâb*, 1/201.

19 Belâzürî, *Ensâb*, 1/201.

20 İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73; Belâzürî, *Ensâb*, 1/201. Bununla birlikte Belâzürî, Cenâb adında birinin de Utbe b. Gazvân'ın mevlası olduğunu ifade etmektedir. Bk. Belâzürî, *Ensâb*, 13/299.

Müslüman toplumda önemli bir yeri olan Utbe'nin²¹ Hz. Muhammed'in davetini kabul eden yedinci kişi olduğuna dair rivayetler²² de mevcuttur. Hz. Muhammed'e ilk vahyin 610²³ veya 611 yılında inmesinden²⁴ ve Utbe'nin tespit edilen doğum tarihinden hareketle İslâmî daveti yaklaşık olarak 27-28 yaşında kabul ettiği söylenebilir.

Hz. Muhammed, Mekke şehrinde maruz kaldıkları işkence ve baskılara karşı Müslümanları Habeşistan'a gitmeleri noktasında teşvik etmişti.²⁵ İslâm mesajını ilk kabul edenler arasında bulunan Utbe de Habeşistan'a gerçekleşen hicrete katılmıştır.²⁶ Buraya yerleşen muhacirler, Kureyşlilerin Müslüman olduklarına dair çeşitli haberleri duyarak Mekke yakınlarına kadar gelmiş fakat bunların asılsız olduğunu anlamışlardı.²⁷ Geri dönenler arasında bulunan Utbe b. Gazvân, İslâm öncesi dönemden beri anlaşmalı oldukları Benî Nevfel b. Abdümenâf'ın verdiği eman sayesinde şehre girebilmişti.²⁸ Hilf (anlaşma) yapan kabile mensupları aynı zamanda anlaşma yaptıkları kabilenin üyesi sayılmaktaydı.²⁹ Verilen bu eman, câhiliye döneminde yapılan anlaşmaların en azından bir kısmının İslâm'ın ilk yıllarında dahi sürdürüldüğünü göstermektedir. Mekke'ye geri dönen Utbe, Hz. Muhammed'in hicretine kadar onunla beraber hareket etmeye devam etmiştir.

Hz. Muhammed, Müslümanlara Medine şehrine hicret emri vermiş ve daha sonra kendisi de bunu gerçekleştirmişti.³⁰ Müslümanların büyük çoğunluğunun hicretine rağmen çeşitli saiklerle Mekke'de kalanlar da olmuştu. Bunlar arasında Utbe b. Gazvân³¹ da yer almaktaydı.

Hz. Muhammed'in Medine'ye yerleşmesi ile siyasi açıdan İslâm toplumu için yeni bir süreç başlamıştı. Müslümanlar, Mekke'de kendilerine uygulanan

21 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3.

22 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, (Beyrût: Dar ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423), 2/38; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

23 *Hicri Takvim ve Siyer Kronolojisi Etütleri/Makaleler*, 140.

24 Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, 323.

25 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fâdl İbrâhim, (Beyrût: Dâru Süveydan, t.y.), 2/328; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviye ve ahabârü'l-hulefâ'*, tsh: Seyyîd Azîz Bek, (Beyrût: el-Kutubü's-Sekâfiyye, 1417) 1/172; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, (Beyrût: Darü'l-Kitâbü'l-Arabî, 1417/1997), 1/673.

26 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/324; Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Sikât*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 1/59.

27 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/364.

28 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/365.

29 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5.

30 Taberî, *Târîh*, 2/393; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/694.

31 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/592; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, 1397), 67; Taberî, *Târîh*, 2/404; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

birçok baskı ve sindirme politikasına rağmen sivil bir direniş yolu seçmişlerdi. Medine'ye geldikten sonra kendileriyle savaşanlara karşılık savaşıma iznini, ilgili Kur'an ayetinin inmesiyle almışlardı.³² Bu durum, Mekke'de uygulanandan farklı olarak geliştirilecek yeni politik bir tavrın da aynı zamanda başlangıcıydı.

Gelişen yeni politik tavır neticesinde bazı bölgelere çeşitli saiklerle askeri birlikler gönderilmeye başlanmıştı. Bunlar arasında Ubeyde b. Hâris (ö. 2/624) komutanlığında hicretin sekizinci ayında ya da ikinci yılında gönderilen altmış veya seksen kişiden oluşan askeri bir birlik de yer almaktaydı. Bu birlik Seniyyetülmerre denilen yerin aşağı kısımlarında yer alan Ahyâ' suyunun yanında³³ Mekkelilerden oluşan bir kervan ile karşılaştı. İki yüz kişiden oluşan³⁴ bu kervanın liderliğini Mukriz b. Hafs (ö.?),³⁵ İkrime b. Ebû Cehil (ö. 13/634)³⁶ veya Ebû Süfyân (ö. 31/651-52) yürütmekteydi.³⁷ Birbirleriyle karşılaşan iki grup arasında karşılıklı ok atma dışında herhangi bir çarpışma yaşanmamıştı. Daha önce Medine'ye hicret etmemiş veya edememiş olan Utbe b. Gazvân ve Mikdâd b. Amr, (ö.33/653) zikredilen kervan ile Müslümanlara katılmak için yola koyulmuşlardı. İki grubun karşılaşması esnasında Müslümanların safına geçmişlerdi.³⁸

İlk iman edenler arasında bulunup, Habeşistan muhacirleri arasında yer alan Utbe b. Gazvân'ın Mekke'de müşrikler tarafından zarar görmeden bahsi geçen kervanla beraber nasıl yola koyulduğu sorusu bu anlamda önem arz etmektedir. Zikredildiği üzere Benî Nevfel b. Abdümenâf ile câhiliye döneminde kurulan bir anlaşma vardı ve buna bağlı olarak verilen koruma sayesinde Utbe b. Gazvân'ın Mekke'de müşriklerle birlikte yaşadığını ifade etmek mümkündür.

Verilen bu emanın sebepleri arasında Müslümanlar ile Mekke müşrikleri arasında çarpışmaların henüz başlamamış olmasının da etkisi olmalıdır. Öyle ki daha sonraki süreçlerde yaşanan savaş ve çatışmalar nedeniyle iki taraf arasındaki ilişkiler daha da sertleşmeye başlamıştı. Özellikle 2/624

32 el-Hac, 22/39.

33 Ahyâ', Hz. Muhammed'in hicret esnasındaki yol güzergâhlarından biri olup, Mekke'ye dört fersah uzaklıkta yer alan el-Cuhfe'ye bağlı bir yer olan Seniyyetü'l-Merre'nin aşağı kısmında yer alan bir su idi. Bk. Taberî, *Târîh*, 2/402; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Bejrût: Dâru Sadr, 1995), 1/118, 2/111.

34 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/10; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/150.

35 İbn Hibbân, *Sîre*, 1/150.

36 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/592; Halîfe, *Târîh*, 61; Taberî, *Târîh*, 2/404; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

37 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/10; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/150.

38 Bu seriyyeye dair bk. Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/10; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/591-592; Halîfe, *Târîh*, 61-62; Taberî, *Târîh*, 2/404; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/150; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

yılında gerçekleşen Bedir Savaşı sırasında Mekkeli bazı ileri gelenlerin öldürülmesi,³⁹ Kureyşlilerin Müslümanlara duydukları düşmanlık ve intikam duygularının şiddetlenmesine sebep olmuştu. Mekkelileri katı ve tavizsiz bir hale getiren bu durum, aynı zamanda mevcut bazı anlaşmaların da feshi anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı özellikle Bedir savaşından sonra eman altında olsa bile Mekke'de bir Müslüman'ın inancını açık bir şekilde ifade etmesinin çok daha zor olduğu düşünülebilir. Hz. Muhammed'in amcası Abbâs b. Abdulmuttalib'in (ö.32/653) Müslüman olduğu halde bunu gizlemesini⁴⁰ bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

Müslümanlarla beraber Medine'ye gelen Utbe b. Gazvân, Abdullah b. Seleme el- Aclânî⁴¹ veya Evs kabilesinin Eşheloğulları koluna mensup olan Abbâd b. Bişr b. Vakş'e (ö.13/634) misafir oldu.⁴² Hz. Muhammed, Medine'ye geldiği zaman Müslümanlar arasında bir kardeşlik bağı (muâhat) oluşturmuştu.⁴³ Bu kardeşlik bağı dini, ekonomik ve sosyal konularda yardımlaşmayı esas almaktaydı.⁴⁴ Bu durum aynı zamanda yeni bir toplumsal yapının doğuşuna da kaynaklık etmekteydi. Daha sonra inen ayetlerin Müslümanların birbirleriyle olan kardeşliğini ilan etmesi,⁴⁵ aynı zamanda asabiyete dayalı toplumsal yapıdan ayrılma anlamına da gelmekteydi. Utbe b. Gazvân'ın Ebû Dücâne (ö.12/633)⁴⁶ veya Muâz b. Mâ'is ile kardeş ilan edilmesi⁴⁷ yapılan bu muâhata binaendi.

Utbe b. Gazvân Medine'ye geldikten sonra, 2./623. yılın⁴⁸ Receb ayında⁴⁹ Abdullah b. Cahş (ö.3/624) komutanlığında düzenlenen Batn-ı Nahle seriyyesine⁵⁰ katıldı.⁵¹ Bu seriyyenin temel görevi Mekke ile Tâif arasında bulunan⁵² ve Mekke'ye yakın bir bölge olan Batn-ı Nahle'de⁵³ Mekkelilere dair istihbarat

39 Bedir savaşına ve burada öldürülen Kureyşlilere dair bk. Taberî, *Târîh*, 2/421-479; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/12-30.

40 Belâzürî, *Ensâb*, 4/3-4; Taberî, *Târîh*, 2/ 461.

41 İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73; Belâzürî, *Ensâb*,13/298.

42 İbn Hişâm, *Sîre*,1/479.

43 Bu kardeşliğe dair bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/184; Belâzürî, *Ensâb*,1/270-271.

44 Hüseyin Algül, " *Muâhât* ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/308-309.

45 el-Hucurât, 49/10.

46 İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73; Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb Ümeyye b. Amr b. el-Hâşimî İbn Habîb, " *el-Muhabber* ", thk. Ilse Lichtenstadter, (Beyrût:Dârü'l-Âfâkü'l-Cedîde, y.y.), 72; Belâzürî, *Ensâb*,13/299.

47 İbn Habîb, " *el-Muhabber* ", 72; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn b. Alî b. Muhammed b. el- Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Âtâ, Abdülkâdir Âtâ, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1492/1992), 3/72.

48 Hicretten on yedi ay sonra. Bk. Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/13; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7.

49 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/601; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7.

50 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîh*, 2/411; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/154.

51 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; Taberî, *Târîh*, 2/411; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/154.

52 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; Taberî, *Târîh*, 2/411.

53 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7.

faaliyeti gerçekleştirmektir.⁵⁴ Seriyeye sırasında Utbe b. Gazvân ile Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö.55/675) aynı deveye binmişlerdi. Bu zatlar, kaybolan develerinin peşine düşünce mevcut birlikten geride kalmışlardı.⁵⁵ Yoluna devam eden birlik Tâif'ten dönmekte olan⁵⁶ ve başlarında Amr b. Hadramî'nin (ö.2/624) olduğu Kureyş'e ait deri, kuru üzüm,⁵⁷ içki⁵⁸ ve ticari malları taşıyan⁵⁹ kervana rastlamıştı.⁶⁰ Karşılaşılan günün Arap toplumunda savaşılması yasak olan haram aylardan Receb ayının son gününe⁶¹ mi yoksa haram olmayan aylardan Şaban'ın ilk gününe mi denk geldiğine dair⁶² yaşanan belirsizlik, birlik içinde ihtilafın ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti. Yapılan görüşmeler neticesinde çıkan karara binaen⁶³ kervana saldırıldı.⁶⁴ Yaşanan çatışma sonucu kervanın başında bulunan Amr b. Hadramî öldürüldü ve iki kişi esir edildi.⁶⁵

Bu askeri birliğe mensup olanlar haram ayda savaşılmamasına dair emri dinlememeleri nedeniyle Hz. Muhammed tarafından eleştirildi.⁶⁶ Bununla birlikte haram ayda yapılan bu saldırı propaganda aracı olarak Kureyşliler tarafından kullanıldı.⁶⁷ Yapılan bu propaganda İslâm toplumunu da etkilemekteydi. Büyük bir günah olan haram aylarda savaşmanın, inkârdan, insanları Beytullah'ı ziyareti engellemekten ve halkını oradan çıkarmaktan daha büyük bir günah olduğunu belirten Kur'an ayetinin inmesiyle⁶⁸ bu propagandaist saldırı Müslümanlar açısından geri püskürtüldü. Hz. Muhammed, düzenlenen saldırının haklılığı üzerine ganimetleri seriyeye katılanlar arasında paylaştırdı. Utbe b. Gazvân ile Sa'd b. Ebû Vakkâs, birlikten geri kaldıkları için seriyeye katılmadıkları gibi,⁶⁹ Medine'ye de ulaşmamışlardı. Hz. Muhammed esir edilenlerin fidyelerini bu iki zat şehre ulaştıktan sonra kabul etmişti.⁷⁰

54 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/13; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîh*, 2/411; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/155.

55 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîh*, 2/411; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/155.

56 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7.

57 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîh*, 2/411.

58 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7.

59 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; Taberî, *Târîh*, 2/411.

60 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîh*, 2/411.

61 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; Taberî, *Târîh*, 2/411.

62 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/15.

63 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; Taberî, *Târîh*, 2/412.

64 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîh*, 2/412.

65 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/15; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîh*, 2/412.

66 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/16; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/603; Taberî, *Târîh*, 2/412.

67 Taberî, *Târîh*, 2/412.

68 el-Bakara, 2/217.

69 İbn Hişâm, *Sîre*, 1/602; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîh*, 2/411; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/155.

70 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/16; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/604; Taberî, *Târîh*, 2/413.

Müslümanlar bu sefer sırasında ilk defa Kureyşlilerden birini öldürmüş ve ganimet elde etmişlerdi. Elde edilen ganimet bir ticari kervandan ele geçirilmişti. Bu durum Mekkelileri ticari yolların güvenliği noktasında endişeye düşürmüştü.⁷¹ Bu endişeli durum, kısa bir süre sonra yaşanan Bedir Savaşı ile çatışmaya dönüşmüştü. Utbe b. Gazvân, Müslümanların zafer kazandığı bu savaşa kendisine ait el-Ubeys adındaki deveyi Tuleyb b. Umeyr (ö.13/634) ile paylaşarak⁷² katıldı.⁷³ Hz. Muhammed'in okçuları arasında bulunan Utbe b. Gazvân,⁷⁴ Uhud Savaşı⁷⁵ ile birlikte ve daha birçok gazveye iştirak ederek⁷⁶ büyük yararlılıklar gösterdi.

Vefatına kadar Hz. Muhammed ile birlikte hareket etmiş olan Utbe b. Gazvân birçok hadis aktarmıştır. Aktardığı hadisleri; Gazvân b. Utbe b. Gazvân,⁷⁷ Utbe b. İbrâhîm b. Utbe b. Gazvân,⁷⁸ Hâlid b. Umeyr el-Adevî (ö.81-90/700-708),⁷⁹ Abdülmelik b. Mücâşî' b. Mesud,⁸⁰ Şüveys b. Ceyyâş (ö.91-100/709-718),⁸¹ Hasanü'l-Basrî (ö.110/728),⁸² Guneym b. Kays el-Mâzinî (ö.14/635), Kabîsa b. Câbir, (ö.61-70?/680-689?) ve Hârûn b. Riâb (ö.121-130/738-747)⁸³ gibi zatlar rivayet etmiştir.

2. Valiliğinden Vefatına Kadar Utbe b. Gazvân

Hz. Ebû Bekir döneminde (11-13/632-634) gerçekleşen askeri seferlerin bir yönü, doğuda yer alan ve dönemin süper güçlerinden biri sayılan Sâsânî İmparatorluğu'na dönüktü. Hz. Ebû Bekir, 12/633 yılında⁸⁴ Hâlid b. Velîd'e

71 Mustafa Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/202-203.

72 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/24.

73 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/24; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Halife, *Tabakât*, 102; Belâzürî, *Ensâb*, 13/299.

74 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/243; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/72; Belâzürî, *Ensâb*, 1/323.

75 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/243; İbn Hazm, *Cemhere*, 260.

76 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

77 Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 7/108.

78 Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 6/527; İbn Hibbân, *Sikât*, 5/251.

79 Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 3/162; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrût: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, t.y.), 4/2278; İbn Hibbân, *Sikât*, 4/204; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558; Zehebî, *Târîh*, 2/79.

80 İbn Hibbân, *Sikât*, 5/121.

81 İbn Hibbân, *Sikât*, 4/370; Zehebî, *Târîh*, 2/1116.

82 Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebir=Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf, (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 4/283. Hasanü'l-Basrî'nin Utbe b. Gazvân ile karşılaşmadığı rivayet edilmektedir. Bk. Tirmizî, *es-Sünen*, 4/283; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2006/1427), 3/188.

83 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 3 /88.

84 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütühü'l-büldân*, (Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 331; Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve sınaatü'l-kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidî, (Bağdâd: Dârü'r-Reşîd, 1981), 364.

(ö.21/642) bu imparatorluğa ait topraklar arasında yer alan Irak bölgesine gitmesini emredince⁸⁵ o, Basra şehrinin kurulacağı mıntıkaya da geldi.⁸⁶ Burada Sâsânîlere bağlı çeşitli yerleşim yerlerine baskınlar yapan Suveyd b. Katâbe⁸⁷ veya Kutbe b. Katâde bulunmaktaydı.⁸⁸ Hâlid b. Velîd burada yer alan ve aynı zamanda Sâsânîlere ait askeri bir birliğin de bulunduğu Hureybe denilen yeri fethetti.⁸⁹ Daha sonra yerine Kutbe b. Katâde,⁹⁰ Suveyd b. Kutbe⁹¹ veyahut Şureyh b. Âmir'i bırakarak⁹² fetih hareketlerine kaldığı yerden devam etti.⁹³

Sâsânî topraklarına yönelik sürdürülen fetih hareketleri Hz. Ömer'in hilafeti sırasında hız kazanarak devam etti. Bu dönemde kurulan şehirlerinden olan Basra'nın kurulacağı yer, Arap topraklarının bitip Sâsânî topraklarının başladığı bir konumda yer almaktaydı.⁹⁴ Seçilen yerin Basra Körfezi'ne ve Şattü'l-Arab'a yakın olması,⁹⁵ Medine'yle kolay irtibat sağlaması ve Sâsânî coğrafyasının güney taraflarına yapılacak seferler için uygun stratejik bir konumda olması⁹⁶ şehrin jeopolitik önemini artırmaktaydı.⁹⁷

Müslümanlar şehir kurulmadan önce Hîre'yi⁹⁸ fethettikleri gibi⁹⁹ Bâbil topraklarına¹⁰⁰ girip fetih hareketlerine devam etmekteydi.¹⁰¹ Hz. Ömer yeni bir

85 Belâzürî, *Fütûh*, 238.

86 Halîfe, *Târîh*, 117; Belâzürî, *Fütûh*, 331; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 364.

87 Belâzürî, *Fütûh*, 331; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdunnaim Âmir, (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1960), 116; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 364.

88 Belâzürî, *Fütûh*, 331; Taberî, *Târîh*, 3/593; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/316.

89 Belâzürî, *Fütûh*, 331; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 364.

90 Halîfe, *Târîh* 118; Taberî, *Târîh*, 3/343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/316.

91 Belâzürî, *Fütûh*, 331.

92 Belâzürî, *Fütûh*, 331; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 364; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/627.

93 Hâlid b. Velîd'in buradan ayrıldıktan sonra fethettiği bazı yerler için bk. Halîfe, *Târîh*, 118; Belâzürî, *Fütûh*, 332.

94 Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'a Arap topraklarının bitip, Fars topraklarının başladığı yerde şehir kurmasını emretmişti. Bk. Taberî, *Târîh*, 3/591; Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. A.P. van Leeuwen, A. Ferré, (Beyrût: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1992), 1/148; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi marifet'l-ekâlîm*, neşr. M.J. Goeje. (Leiden: E.J. Brill, 1906), 117.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/317.

95 Hitti, Philip Khuri, *Arap tarihinin mimarları*, çev. Ali Zengin, (İstanbul: Risale Yayınları, 1995), 105; Lapidus, Ira Marvin. *İslâm toplumları tarihi*, çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu-Aktay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 2010), 1/84.

96 Lapidus, *İslâm toplumları tarihi*, 1/84.

97 Hitti, *Arap Târîhinin Mimarları*, 105.

98 Kûfe şehrine üç mil uzaklıkta yer alan ve câhiliye döneminde bazı Arap meliklerinin oturdukları şehirdir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/238.

99 Belâzürî, *Fütûh*, 332; Taberî, *Târîh*, 3/59; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 365.

100 Irak Bâbil'i denen Kûfe ve Hille kasabalarını da içine alan tarihi Bâbil şehrinin de yer aldığı topraklardır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/309-311.

101 Belâzürî, *Fütûh*, 332; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 365; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/431.

şehir kurarak; Ahvâz, Fars bölgeleri ve Meysân şehrinden gelecek saldırılara karşı, bölgede konuşlanan askerlere destek vermeyi amaçlamıştı.¹⁰² Bu amaçla kurulan Basra, yeni bir şehir kurma noktasında daha önce herhangi bir tecrübeye sahip olmayan Müslümanların ilk deneyimiydi.¹⁰³ Her ne kadar Hz. Muhammed tarafından Medine şehrinde imara dair çeşitli faaliyetler yapılsa da,¹⁰⁴ Basra'nın kuruluşu yeni bir durumdu. Bu yüzden Müslümanların yeni şehir kurmaya dair ilk deneyim sürecinin nasıllığı sorusu önem kazanmaktadır.

Bu açıdan öneme haiz olan şehrin, kuruluş hikâyesine dair zikredilen rivayetlerden birine göre Hz. Ömer'e Basra'nın kurulacağı yerde, Sâsânî topraklarına baskın yapan askerlerin varlığı¹⁰⁵ ile bunların yetersiz olduklarına dair bilgiler ulaştı.¹⁰⁶ Bunun üzerine halife burada bir kent inşa etmek istedi.¹⁰⁷ Buna binaen¹⁰⁸ Utbe b. Gazvân'ı bölgeye¹⁰⁹ vali olarak atayıp¹¹⁰ emrine de on iki bin asker verdi.¹¹¹ Bölgeye gelen Utbe, burada bulunan Kutbe b. Katâde¹¹² ve onunla birlikte hareket eden Bekir b. Vâil ve Temîm kabilesi mensupları ile birleşerek şehri kurdu.¹¹³ Diğer bir rivayete göre ise Hz. Ömer, Kâdisiye Savaşı'na (15/636) katılan¹¹⁴ Sa'd b. Ebû Vakkâs'a yazdığı mektubunda kendisinin Kûfe'ye,¹¹⁵ yanında bulunan Utbe b. Gazvân'ın

102 Belâzürî, *Fütûh*, 332; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/ 431. Hz. Ömer önce Ahvâz, sonra da Übülle üzerine yönelik saldırı emri vermişti. Bk. Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 116. Fars büyüklerinden Mehrân'ın 14/635 yılında öldürülmesi nedeniyle, Sâsânîlerden gelebilecek askeri desteğe karşı Hz. Ömer'in Utbe b. Gazvân'ı bölgeye gönderdiği de rivayet edilmiştir. Bk. Taberî, *Târîh*, 3/590- 59.

103 Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı (h. I- III/m. VII- IX. yüzyıl)*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 49-50.

104 Bu imar faaliyetlerine dair geniş bilgi için bk. Tahsin Koçyiğit, *İslâm'ın İlk Yıllarında (h-1-41/m.622-661) İskân*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 78-131; İlyas Uçar, *H. Muhammed Zamanında Medine'de Gündelik Hayat – Mekânın Üretimi-*. (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 77-163.

105 Belâzürî, *Fütûh*, 332; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 365; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/ 431.

106 Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 116.

107 Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 365.

108 Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 365; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/ 431.

109 Taberî, Hz. Ömer'in Utbe b. Gazvân'ı Hind toprağı denilen Basra'nın kurulacağı yere gönderdiğini rivayet etmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, 3/591.

110 Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 116; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 365; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/431. Hz. Ömer'in bu bölgeye gönderdiği Şüreyh b. Âmir'in Ahvâz bölgesine düzenlenen fetih hareketleri sırasında şehit düşmesi sonucu Utbe b. Gazvân'ın gönderildiği de rivayet edilmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 316.

111 Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 116

112 Belâzürî, *Fütûh*, 332; Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 116; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/431.

113 Belâzürî, *Fütûh*, 332; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/431.

114 İbn Sa'd, 7/3. Yâkût el-Hamevî, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın Hîre'yi fethettikten sonra, Taberî ise Medâin'de iken Hz. Ömer'in emri ile Utbe b. Gazvân'ı Basra'ya gönderdiğini rivayet etmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, 3/590; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432. Başka bir rivayete göre ise, Utbe b. Gazvân, Kâdisiye savaşına katılan Sa'd b. Ebû Vakkâs'a Basra üzerinden askeri yardım göndermişti. Bk. Belâzürî, *Fütûh*, 252.

115 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3. Kûfe şehrine dair detaylı bilgi için bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kufe*, (Ankara: Ankara Okulu, 2001).

ise¹¹⁶ o zamanlar Hind toprağı diye adlandırılan Basra'ya¹¹⁷ gönderilerek¹¹⁸ oraya yerleşmesini emretmişti.¹¹⁹ Bunun üzerine onun 800,¹²⁰ 700¹²¹ veya yaklaşık 500 kişi ile birlikte¹²² Basra mevkiine gelerek yerleştiği¹²³ ve bunlar arasında seksen sahâbînin olduğu da ifade edilmiştir.¹²⁴

Rivayetlerin farklılaştığı bir diğer husus ise şehrin kuruluş tarihine dairdir. Şehrin 14/635,¹²⁵ 16/637¹²⁶ veya 17/638¹²⁷ yılında kurulduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Bununla birlikte Utbe b. Gazvân'ın 14/635 yılında geldiği Basra'nın, şehir haline gelişinin 16/637 yılında gerçekleştiği de ifade edilmektedir.¹²⁸ Bu rivayet Basra'nın kuruluşu ile birlikte şehirleşmediğini, bunun zamana yayıldığını göstermektedir. Şehirleşme sürecinin zamana yayılmasından hareketle kentin kuruluşuna dair rivayetlerin de farklılaştığını söylemek mümkündür.

Kuruluş hikâyesi ve zamanına dair rivayetler farklılaşsa da kabul edilen genel görüş şehrin kurucusunun Utbe b. Gazvân olduğudur.¹²⁹ Daha önce Hâlid b. Velîd tarafından fethedilen Hureybe mıntıkasına¹³⁰ gelen Utbe,¹³¹ kendisiyle beraber hanımı Ezde bt. Hâris b. Kelede'yi (ö.?) de getirdi.¹³² Bu sırada buldukları yeri, askerler için geçici bir yerleşim yeri olarak kullanabileceklerini belirtip¹³³ buranın fiziki özelliklerini Hz. Ömer'e bildirdi.¹³⁴ Bunun

116 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Belâzürî, *Fütûh*, 336, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

117 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Halîfe, *Târîh*, 117; Taberî, *Târîh*, 3/590; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf Hadi, (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1996/1416), 229; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1/432; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

118 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1/432; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

119 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3.

120 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Belâzürî, *Fütûh*, 333, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

121 el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1/432.

122 Taberî, *Târîh*, 3/591.

123 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Taberî, *Târîh*, 3/591; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1/432; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

124 el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1/432. Şehrin kuruluşuna dair farklı rivayetler için bkz. Taberî, *Târîh*, 3/591-592; 4/41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/352.

125 Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Taberî, *Târîh*, 3/590; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/316.

126 Taberî, *Târîh*, 3/590.

127 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih Ya'kûbî, *el-Buldân*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 159; Taberî, *Târîh*, 4/42; İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö.300/913'ten sonra), *el-A'lâku'n-nefise*, (Beyrût: Dâru Sadr, 1892), 235.

128 Taberî, *Târîh*, 3/590; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/318.

129 Halîfe, *Tabakât*, 310; İbn Kuteybe, *Maârif*, 275; Taberî, *Târîh*, 3/590-591. Bu rivayetlerle birlikte Ya'kûbî, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın şehri kurduğunu ifade etmektedir. Diğer rivayetler de incelendiği zaman Ya'kûbî'nin, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın Utbe b. Gazvân'ı Basra'ya göndermesinden hareketle bu kaniya ulaştığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Bk. Ya'kûbî, *el-Buldân*, 17.

130 Belâzürî, *Fütûh*, 331; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 364.

131 Halîfe, *Târîh*, 128; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298.

132 Belâzürî, *Ensâb*, 1/490; İbn Kuteybe, *Maârif*, 275; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

133 Belâzürî, *Fütûh*, 337; Taberî, *Târîh*, 3/591; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

134 Belâzürî, *Fütûh*, 332; Taberî, *Târîh*, 3/594.

üzerine halife burada kalmalarını¹³⁵ ve kendileriyle aralarında su olmaması şartıyla,¹³⁶ otlaklara ve sulak alanlara yakın bir yere yerleşmeleri emrini verince,¹³⁷ Müslümanlar Basra şehrinin kurulacağı topraklara yerleşti.¹³⁸

Halife Ömer'in aralarında bir su engelinin olmamasına dair belirlediği kriterin temelinde; başkent Medine üzerinden şehre ulaştırılacak olan gerekli yardımların kısa sürede ve sorunsuz bir şekilde ulaştırılma düşüncesi yatmaktaydı.¹³⁹ Hicaz bölgesi dışında Müslümanlar için yeni yaşam alanları oluşturmak isteyen halifenin şehrin yeni katılımlarla büyüyeceğine ve kalıcı bir yerleşim yerine dönüşeceğine dair öngörüsünün¹⁴⁰ de bu kriterlerin belirlenmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Araplar için hayatî öneme haiz olan deve ve koyun gibi hayvanlar için elverişli alanların varlığı da yer seçiminde etkili olmuştur.¹⁴¹

Şehri kurmak için bölgeye gelen Utbe, Mirbed denilen mıntıkada¹⁴² bulunan farklı şekil ve özellikteki taşları göz önüne alıp, topografik özelliklerine dayanarak kenti isimlendirdi.¹⁴³ Daha sonra Basra'nın batısında yer alan çöle¹⁴⁴ kadar¹⁴⁵ şehri planlayarak¹⁴⁶ kuruluşa dair ilk adımları attı. Şehir biçimsel olarak Sâsânîler'e mahsus olup¹⁴⁷ başı ve omuzları örten başlıklı bir giysi olan Taylesân'a¹⁴⁸ benzer bir şekilde¹⁴⁹ dikdörtgen bir formda planlandı.¹⁵⁰

135 Belâzürî, *Fütûh*, 336.

136 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/ 3; Taberî, *Târîh*, 4/41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/352.

137 Belâzürî, *Fütûh*, 332.

138 Belâzürî, *Fütûh*, 332.

139 Zeydân, Corcî b. Habîb, *İslâm uygarlıkları tarihi*, çev. Nejdet Gök, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 2012), 1/538; Koçyiğit, *İslâm'ın İlk Yıllarında (h-1-41/m.622-661) İskân*, 245.

140 Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Mukaddime*, hazırlayan. Süleyman Uluğ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 1/359

141 Koçyiğit, *İslâm'ın İlk Yıllarında (h-1-41/m.622-661) İskân*, 248.

142 Halife, *Târîh*, 128; Taberî, *Târîh*, 3/591.

143 Belâzürî, *Fütûh*, 332. Bu isimlendirmenin Hz. Ömer tarafından yapıldığına dair rivayetler için bk. İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 230; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

144 Belâzürî, *Fütûh*, 346.

145 Şihâbüddîn Abdullah b. Lutfillâh b. Abdirreşîd-i Bihdâdîni-yi Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû*, thk. Seccadî, (Tehrân: Sadık, Mirat-ı Mekteb, 1999), 2/80; Massignon, Louis (1382/1962). *Hitatü'l-Basra ve Bağdad*, terc. İbrâhim Samerraî, (Beyrût: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1981), 30.

146 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Beyrût: Darû Sadr, 2004), 80; İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 229. Bununla birlikte şehrin Utbe b. Gazvân yönetiminde Ebû Cerba' Âsım b. Dülef tarafından planlandığı da rivayet edilmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, 3/593; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/354.

147 Ebû'l-Fâdl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfi İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrût: Dâru Sadr, 1414), 6/125.

148 Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 173.

149 Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 117.

150 Ya'kûbî, *el-Büldân*, 159; İbn Rüste, *Kitabü'l-A'lakü'n-nefise*, 323.

İslâm öncesi dönemde Dicle Nehri'nin batısında yer alan yerleşim yerlerinin çoğunlukla dikdörtgen şeklinde planlandığı ifade edilmektedir.¹⁵¹ Basra şehrinin de Dicle ile Fırat'ın birleştiği Şattü'l-Arab'ın güneybatı yönünde yer almasından¹⁵² ve şehrin dikdörtgen olarak planlamasında hareketle, Utbe b. Gazvân'ın kendisinden önce var olan geleneği devam ettirdiğini söylemek mümkündür.

Daha sonra planlamanın bir parçası olarak, şehrin imarına geçildi. Şehre ilk yerleşenler bezden yapılmış çadırlarda kalmaktaydı.¹⁵³ Çadırların yerini kamıştan yapılan evlerin tutması¹⁵⁴ yapılan bu planlamanın imara dair atılan ilk adımlarındandı. Bölgede sazlıkların bolca bulunması,¹⁵⁵ yapıların daha çok bu malzemedен inşa edilmesini sağladı. Askerler gazveye gittikleri zaman sazlıkları söküp demet haline getirmekte, döndükleri zaman da tekrar inşa etmekteydi.¹⁵⁶ Sazlığın yeniden kullanılabilir olması aynı zamanda yapılar üzerinde yapılacak değişim ve dönüşümleri de kolaylaştırmaktaydı.¹⁵⁷ Bu durum garnizon olarak kurulan şehirde bulunan askerlerin daha hızlı ve mobilize bir şekilde hareket etmelerini sağlamaktaydı.¹⁵⁸

Kamıştan yapılan yapılardan bir diğeri Basra Mescidi'ydi.¹⁵⁹ 14/635 yılında¹⁶⁰ inşa edilen bu yapıyı bizzat Utbe b. Gazvân'ın¹⁶¹ ya da emir verdiği¹⁶² Mihcen b. el-Edra'¹⁶³ Muhaccer b. el-Edra', Nâfi' b. Hâris el-Kelede veya el-Esved b. Serî'nin inşa ettiği ifade edilmektedir.¹⁶⁴

İbadet etmek için inananların bir araya geldiği mescid, fonksiyonel olarak sosyalleşmeyi de sağlamaktaydı. Utbe, ed-Dehnâ' denilen meydanda kurulan

151 *İslâm Şehri*, Nikita Elisseef, Fiziki Plan, haz. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 125.

152 Nakşibendî, Nâsır, "el-Basratü'l-Kadîme", (Bağdat: Mecelletü'l-Sûmer, 1980), 36/280-285. Bakır, Abdulhalik. "Basra" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/108-111.

153 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4; Belâzürî, *Fütûh*, 341; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 229; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

154 Belâzürî, *Ensâb*, 13/298.

155 Halîfe, *Târîh*, 128; Taberî, *Târîh*, 3/ 591.

156 Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 230; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 432.

157 Turgut Cansever, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 29.

158 Mehmet Usluer, *Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2021), 305.

159 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Halîfe, *Târîh*, 129; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

160 Belâzürî, *Fütûh*, 337.

161 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/ 3; Halîfe, *Târîh*, 129; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

162 Halîfe, *Târîh*, 129.

163 Halîfe, *Tabakât*, 310; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

164 Belâzürî, *Fütûh*, 337. Muhaccer b. Edrâ'nın mescidi planladığı fakat inşa edemediği rivayet edilmektedir. Bk. Belâzürî, *Fütûh*, 341.

mescidi¹⁶⁵ merkeze alarak, şehri planlamıştı.¹⁶⁶ Mescid yapılmadan önce etrafa atılan okların ulaştığı en son noktadan itibaren yerleşim alanlarının inşa edilmesiyle¹⁶⁷ amaçlanan şeylerden biri; cami ile yerleşim alanları arasında boş alanlar oluşturarak, buraları sosyal ve kültürel açıdan verimli şekilde kullanmaktı. Böylece mekânsal bir form olan mescidi; toplumsal ilişkiler açısından daha da işlevsel hale getirmek de amaçlanmıştı.

Kurucusu olduğu şehrin aynı zamanda valisi olan Utbe,¹⁶⁸ mescidin yakınında yönetim merkezi olarak darü'l-imâre'yi kurmuştu.¹⁶⁹ Hz. Muhammed, Medine'de iken inşa ettiği ve kendisi için de bir bölümünü ayırdığı Medine Mescidi'ni aynı zamanda devlet işlerini yürütmek için de kullanmıştır.¹⁷⁰ Din ve devlet işlerinin bir arada oluşunu simgeleyen bu uygulama¹⁷¹ daha sonra kurulan İslâm şehirlerinde olduğu gibi Basra'da bulunan mescid ve darü'l-imârenin de yan yana planlanmasındaki temel referans noktasını oluşturmuştu.¹⁷² İki yapının bir arada olması, maddi ve manevi olarak bütünlüşmeyi sağlayarak, yaşanabilecek toplumsal bir krizin daha iyi yönetilmesi amacını da taşımaktaydı. Bununla birlikte ruhanî ve politik yapının bir arada yapılması aynı zamanda şehre bir kimlik kazandırma girişimini sembolize ettiğinin¹⁷³ farkında olarak bu iki yapının bir arada inşa edilmiş olması da muhtemeldir.

Şehrin planlaması ve imarı ile birlikte eş zamanlı yürütülen faaliyetlerden biri fetih hareketleriydi. Kuruluşu ile birlikte Basra'dan Sâsânî toprakları üzerine yoğun şekilde fetih hareketleri gerçekleşmekteydi.¹⁷⁴ Hz. Ömer'in gazaya çıkılmasını emreden mektubu üzerine Utbe b. Gazvân'ın ilk yerleşimcilerle hutbe¹⁷⁵ vermesi¹⁷⁶ şehirde bulunan askerler üzerinde mevcut olan motivasyonu artırmıştı. Bununla birlikte seferlere dair bir savaş stratejisinin de

165 Belâzürî, *Fütûh*, 337; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 230; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

166 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/354.

167 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 354.

168 Halife, *Tabakat*, 38; Belâzürî, *Ensâb*, 1/201.

169 Belâzürî, *Ensâb*, 13/298. Darü'l-İmâre, ed-Dehnâ' denilen meydana kurulmuştu. Bk. Belâzürî, *Fütûh*, 337; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 230; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

170 Muhammed Hamidullah (1908-2002). *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 74.

171 Ahmet Önal-Nebi Bozkurt, "Cami", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/46-56.

172 Ahmet Önal-Nebi Bozkurt, "Cami", 7/46-56; Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 109; Koçyiğit, *İslâm'ın İlk Yıllarında (h-1-41/m.622-661) İskân*, 253.

173 *İslâm Şehri*, 121.

174 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4.

175 Kendisinin yedinci Müslüman olarak Hz. Muhammed ile beraberken ekonomik anlamda çok sıkıntı çektiklerini şu an ise şehre yönetici olarak atandığını da ifade eden hutbesinin temel noktasını dünya hayatın geçiciliği oluşturmaktaydı. Bu hutbeye dair bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/ 4; Belâzürî, *Ensâb*, 13/ 299.

176 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4. Utbe b. Gazvân'ın Hz. Ömer'in yanına gitmeden önce uzun bir hutbe verdiğine dair rivayet için bk. Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 118.

belirlenmesi gerekmektedir. Basra çevresinde bulunan şehirler ve yerleşim yerleri ile Sâsânîlerin başkenti Medâin¹⁷⁷ arasındaki bağın koparılması¹⁷⁸ bu stratejinin ana omurgasını oluşturmaktaydı. Ayrıca düşmandan gelebilecek yardımların kesilmesi¹⁷⁹ burada yer alan askeri gücün amaçlarından biriydi.

Hız. Ömer'in bölgede ilk ele geçirilecekler arasında zikrettiği Übülle şehrinin,¹⁸⁰ Utbe b. Gazvân tarafından fethedilmesi,¹⁸¹ bu stratejik adımın parçalarından birini oluşturmaktaydı. Öyle ki Übülle'de İslâm öncesi dönemden beri varlığını sürdüren bir liman vardı ve buradan Hindistan ve Çin'e kadar geniş bir coğrafyada gemiler hareket etmekteydi.¹⁸² Stratejik konumda bulunan şehrin ele geçirilmesi ile deniz üzerinden yapılacak bir yardımın önüne de geçilmiş oldu.

Ayrıca Furât,¹⁸³ Mezâr¹⁸⁴ Destmeysân,¹⁸⁵ Ebrkubâd (Ebzkubâd)¹⁸⁶ Meysân gibi Basra civarında yer alan yerlerin fethi Utbe b. Gazvân'ın eliyle¹⁸⁷ veya görevlendirdiği komutanlar vasıtasıyla gerçekleşti.¹⁸⁸ Ele geçirilen şehirlerin bazısından elde edilen ganimetlerin oluşturduğu motivasyon¹⁸⁹ ile halife Ömer'in bu açıdan da insanları teşvik etmesi sonucu¹⁹⁰ Arap kabileleri yoğun bir şekilde şehre yerleşmeye başladı.¹⁹¹

177 Medâin, yedi şehrin birleşiminden oluşmuş bir kentti. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/74-75.

178 Taberî, *Târîh*, 3/591.

179 Taberî, *Târîh*, 3/590.

180 Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 116. Utbe b. Gazvân'ın Übülle'nin fethinden sonra Basra'yı kurduğu da rivayet edilmektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/432.

181 Halîfe, *Târîh*, 127; İbn Kuteybe, *Maârif*, 275; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Taberî, *Târîh*, 3/350.

182 Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 117.

183 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4; Belâzürî, *Fütûh*, 333; Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 117; Taberî, *Târîh*, 3/591-592; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/317. Sâsânîler zamanında Behmen Erdeşîr'e bağlı olup, Furâtü'l-Basra diye de adlandırılmaktadır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/242.

184 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4; Belâzürî, *Fütûh*, 334; Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 117. Meysân kasabalarından olup, Basra ile aralarında yaklaşık dört günlük bir mesafe vardır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/88.

185 Belâzürî, *Fütûh*, 334; Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 118; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558. Basra, Ahvâz ve Vasıt arasında bir yerleşim yeri olup, Ahvâz'a daha yakındır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/455.

186 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4; Halîfe, *Târîh*, 127; Belâzürî, *Fütûh*, 334. Bu şehrin, Basra ile Vâsıt arasında veya Ahvâz ile Fars bölgesi arasında yer alıp, Erracân'a bağlı olduğu rivayet edilmektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/73.

187 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4; Halîfe, *Târîh*, 127; Büyük bir yerleşim yeri olan Behmen Erdeşîr'e bağlı bir şehirdi. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/516.

188 Bazı rivayetlere göre zikredilen yerlerin bir kısmı Utbe b. Gazvân'ın görevlendirdiği komutanlar eliyle fethedilmiştir. Buna dair bk. Halîfe, *Târîh*, 127; Belâzürî, *Fütûh*, 334, 336.

189 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5; Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/318.

190 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/318.

191 Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 118.

Artan nüfus üzerine¹⁹² kabileleri şehre yerleştirip,¹⁹³ kerpiçten¹⁹⁴ yedi ayrı mahalle kuran Utbe b. Gazvân¹⁹⁵ göç dalgasından kaynaklı nüfus yoğunluğunu şehrin farklı yerlerine dağıtarak yerleşim noktasında oluşacak sorunları asgariye indirdi. Aynı zamanda şehrin mahalle, sokak ve caddeleri belli bir düzen çerçevesinde planlandı. Şehrin ana caddeleri; kırk¹⁹⁶ veya altmış zira',¹⁹⁷ ara caddeleri; yirmi zira', sokakları da yedi zira'¹⁹⁸ genişlikte inşa edildi.¹⁹⁹ İnşa edilen sokak ve caddeler aynı zamanda mescid ve darü'l-imâreye bağlanmaktaydı.²⁰⁰ Hz. Muhammed'in ev yapacak kişilerin yolu yedi zira' genişlikte tutmasına dair tavsiyesi²⁰¹ de yapılan bu planlamanın referans noktalarından birini oluşturmuştu.

Sokakların caddelere göre daha dar olarak inşa edilmesinin nedenleri arasında sıcak bir iklime sahip olan şehirde, sokaklar arasında oluşacak gölgelik alanlar ile sıcaklığın etkilerini azaltmanın hedeflendiğini de söylemek mümkündür. Aynı zamanda askerlerin hızlı hareket etmeleri²⁰² ile yük taşıyan ve ayrıca ordunun en önemli ulaşım gücünü oluşturan deve ve at gibi hayvanların rahat bir şekilde geçişini sağlamak²⁰³ amacıyla şehrin caddelerinin geniş bir şekilde tasarlandığını ifade etmek mümkündür.

Kurulan mahalleleri birbirlerinden ayıran sınırların ortasında ise mezarlık ile beraber hayvanları bağlamak için geniş alanlar oluşturulmuştu.²⁰⁴ Bununla birlikte evler bitişik nizam şeklinde inşa edilmemişti²⁰⁵ Bunun temel nedenlerinden biri İslâm toplumundaki mahremiyet algısıydı.²⁰⁶

Bir şehri planlamanın en önemli sacayaklarından birini halkın ihtiyaç duyduğu suyun temin edilmesi oluşturmaktaydı.²⁰⁷ Şehrin batısında çöl, do-

192 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4.

193 İstahrî, *Mesâlik*, 80.

194 Belâzürî, *Ensâb*, 13/298.

195 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1/432; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/433. Başka bir rivayete göre Hz. Ömer, Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye her kabile için bir mahalle kurmasını emretmiştir. Bk. Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 118.

196 Taberî, *Târîh*, 4/ 44; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I /427; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/354.

197 Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, (Kâhire: Darü'l-Hadîs, t.y.), 267. Hz. Ömer döneminde kullanılan 1 zira' 68,231 cm'dir. Bk. Mehmet Erkal, *"Arşın"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 199), 3/ 411-413.

198 Sokaklar arasındaki mesafe günümüz ölçüleriyle yaklaşık olarak 477, 617 cm'dir.

199 Taberî, *Târîh*, 4/ 44; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I/427; Mâverdî, *Ahkâm*, 267; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/354.

200 Koçyiğit, *İslâm'ın İlk Yıllarında (h-1-41/m.622-661) İskân*, 271.

201 Mâverdî, *Ahkâm*, 267.

202 Koçyiğit, *İslâm'ın İlk Yıllarında (h-1-41/m.622-661) İskân*, 271.

203 Develer yaklaşık üç yüz kilograma yakın yük taşıdığı için bunların geçebileceği yolların genişliği maksimum üç metre olmalıdır. Bk. *İslâm Şehri*, 134.

204 Mâverdî, *Ahkâm*, 267.

205 Mâverdî, *Ahkâm*, 267.

206 Usluer, *Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum*, 306.

207 *İslâm Şehri*, 132.

ğusunda ise suyu tuzlu olan deniz yer almaktaydı.²⁰⁸ Bununla birlikte toprağın da kireçli bir yapıda²⁰⁹ olması, şehirde ilk dönemden itibaren tatlı suya erişim noktasında sıkıntılar oluşturmuştu.²¹⁰ Hureybe'den dört fersah uzaklıkta bulunan²¹¹ Dicle Nehri'nden itibaren bir kanal kazan Utbe b. Gazvân, şehrin içme suyu ihtiyacını sağlama²¹² noktasında katkıda bulundu.

Şehrin planlama ve imarına dair yaptığı bazı faaliyetlerden sonra hac görevini ifa etmek²¹³ ve kendisiyle görüşmek için Hz. Ömer'den izin istedi.²¹⁴ Bu sırada kendi yerine Mücâşî' b. Mes'ûd'u bıraktı.²¹⁵ Bu görevlendirmenin yapılmasında Utbe b. Gazvân'ın kız kardeşi Hudeyrâ'nın, Mücâşî' b. Mes'ûd ile evli olmasından²¹⁶ kaynaklı akraba ilişkilerinin de etkili olması muhtemeldir.

Utbe daha sonra Medine'ye gelip,²¹⁷ halife ile görüştü.²¹⁸ Zikredildiği üzere Hz. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs'a yazdığı mektupta Utbe b. Gazvân'ı Basra'nın kurulacağı topraklara göndermesini emretmişti.²¹⁹ Kûfe valisi Sa'd b. Ebû Vakkâs aynı zamanda Utbe'nin yöneticisiydi.²²⁰ Utbe, gönderdiği mektuplar aracılığıyla²²¹ üzerinde otorite kurmasından²²² dolayı Sa'd'a kırılmıştı.²²³ Bu sebeple onu şikâyet ederek görevden azlini istedi fakat bu talep halife tarafından reddedildi.²²⁴ Talebi reddedilen Utbe görev yerine dönerken²²⁵ Ma'denü

208 Belâzürî, *Fütûh*, 346.

209 Taberî, *Târîh*, 3/592

210 Usluer, *Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum*, 237.

211 İbnü'l Fakîh, *Buldân*, 227-228; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/ 431.

212 Taberî, *Târîh*, 3/592-593.

213 Belâzürî, *Ensâb*, 13/299; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 365; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

214 Belâzürî, *Ensâb*, 13/ 299.

215 Halife, *Târîh*, 154; Belâzürî, *Ensâb*, 13/299; Kudâme b. Ca'fer, *Harâc*, 365; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558, *el-Kâmil*, 2/319. Başka bir rivayete göre yerine Muğire b. Şu'be'yi bırakmıştı. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5.

216 Belâzürî, *Ensâb*, 13/299.

217 İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73.

218 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/ 5; Belâzürî, *Fütûh*, 341; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

219 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Belâzürî, *Fütûh*, 336, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/32.

220 Belâzürî, *Fütûh*, 341.

221 Belâzürî, *Fütûh*, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/ 433.

222 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/433.

223 Belâzürî, *Fütûh*, 341.

224 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/433. Utbe b. Gazvân'ın, Hz. Ömer'in valisi olarak Basra'ya geri dönmeye dair dua ettiği rivayet edilmiştir. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, thk. Beşâr Âvâd Ma'ruf, (Beyrut: Dâru'l- Garbü'l-İslâmî, 2022/1422), 1/499.

225 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/433. Bununla birlikte Utbe'nin yola çıkmadan önce vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. Halife, *Târîh*, 129.

Benî Süleym²²⁶denilen yerde²²⁷ 14,²²⁸ 15,²²⁹ 16²³⁰ veya 17²³¹ yılında bineğinden düşerek²³² veya karın ağrısından kaynaklı hastalıktan dolayı vefat etti.²³³ Vefat ettiği zaman 57²³⁴ veya 59 yaşında olan Utbe'nin²³⁵ Basra valiliğinin altı ay sürdüğü rivayet edilmektedir.²³⁶ Vefatı sırasında yanında bulunan eşyalar kölesi Suveyd tarafından Hz. Ömer'e getirildi.²³⁷

Zikredildiği üzere Utbe b. b. Gazvân halife ile görüşmeden önce yerine Mücâşî' b. Mes'ûd'u bırakmıştı. Bunun üzerine Hz. Ömer, Mücâşî'nin bedevi olduğunu ve bu yüzden şehirli birini yerine bırakmasının daha iyi olacağını ifade etmişti.²³⁸ Bu ifade aynı zamanda halifenin Basra'nın planlanması ve imarının şehirli biri tarafından daha iyi bir şekilde yürütüleceğine dair düşünce ve siyasetini yansıtmaktadır.²³⁹ Utbe b. Gazvân'ın görevlendirilme sebepleri arasında bu siyaset ve bakış açısının da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Utbe b. Gazvân'dan sonra Hz. Ömer tarafından şehrin valiliğine atananlar arasında zikredilen Muğîre b. Şu'be'nin (ö.50/670)²⁴⁰ Tâif şehrinde olması²⁴¹ da bu siyasetin devam ettirildiğini göstermektedir.

Bununla birlikte Utbe b. Gazvân'ın yaşamış olduğu Mekke ve Medine şehirleri ve Habeşistan ülkesi ile fetih hareketleri nedeniyle gitmiş olduğu Sâsânî kentlerinden edindiği bilgi, tecrübe ve gözlemlerinin de şehrin planlanmasına katkıda bulunmuş olması muhtemeldir.

Sonuç

İslâm öncesi yaşamı bilinmeyen Utbe b. Gazvân, Hz. Muhammed'in mesajını ilk kabul edenler arasında yer almıştır. Habeşistan hicretine katıldık-

226 İbn Kuteybe, *Maârif*, 275; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558; Ma'denü Ferân da denilen ve Benî Süleym kabilesine ait bir yer olan bu mıntıka, Medine'ye bağlı olan bir yerleşim yeri idi. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/245, 5/154.

227 Başka bir rivayete göre ise Rebeze'de vefat etmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/ 558.

228 Zehebî, *Târîh*, 2/79.

229 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558; Zehebî, *Târîh*, 2/ 89.

230 Belâzürî, *Fütûh*, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/433.

231 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5; İbn Kuteybe, *Maârif*, 275; Belâzürî, *Ensâb*, 1/201; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

232 Belâzürî, *Fütûh*, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/433; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

233 İbn Sa'd, *Tabakât*,7/5.

234 İbn Sa'd, *Tabakât*,7/5; Belâzürî, *Ensâb*, 1/201; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

235 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 1/499.

236 İbn Sa'd, *Tabakât*,7/5.

237 İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5.

238 Belâzürî, *Fütûh*, 335; Taberî, *Târîh*, 3/595; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/433; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/319.

239 Usluer, *Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum*, 44.

240 Halîfe, *Târîh*,129; Belâzürî, *Fütûh*, 335; Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 118. Utbe b. Gazvân'ın vefatından sonra Hz. Ömer'in Abdurrahman b.Sehl'i Basra valisi olarak atadığına dair bk. *İbn Sa'd, Tabakât*, 5/409.

241 Belâzürî, *Ensâb*, 2/455.

tan sonra Hz. Muhammed'in Medine hicretine kadar onunla beraber hareket ederek İslâm davasına omuz vermiştir. Hicret sırasında Mekke'de kalan Utbe, daha sonra geldiği Medine'de Hz. Muhammed'in vefatına kadar birçok gazve ve seriyyeye okçu olarak katılmıştır. Katıldığı seferlerde okçu vasfı ile öne çıkmasına rağmen ona dair anlatılar kısıtlıdır.

Hz. Ömer dönemine gelindiği zaman, Sâsânî topraklarına yönelik düzenlenen fetih hareketlerine katılan askerlere destek amacıyla garnizon olarak kurulan Basra şehrine kurucu vali olarak atanmıştır. Müslümanlar tarafından kurulan ilk şehir olan Basra'nın kuruluşunu planladığı gibi, gerçekleşen fetih hareketlerini etkin bir biçimde yönetmiştir. Utbe'nin yaşadığı ve gördüğü şehirlerden edindiği tecrübe ve bilgi, Müslümanlar için rol model olan Hz. Muhammed'in Medine'de gerçekleştirdiği imar faaliyetleri ile bölgede var olan şehir kurma geleneği, planlamayı ve imarı şekillendiren unsurlar arasında yer almıştır.

Utbe yaptığı bu çalışmalar ile kendisinden sonra gelen yöneticiler için yol gösterici olarak, Basra'nın büyük bir şehre dönüşmesi noktasında katkıda bulunmuştur. Bu aynı zamanda ilk defa şehir kuran Müslüman Arapların, yaptıkları planlamaların ve bunun sonucunda gerçekleştirdikleri organizasyonun da başarısını göstermektedir. Bu başarının altında yatan nedenlerden birini, Halife Ömer'in şehirde görevlendirdiği valilerin şehirli bir kimliğe sahip olmasına dair öngörülü bakış açısında görmek mümkündür. Bu durum aynı zamanda Mekkelili Utbe b. Gazvân'ın halife Ömer tarafından tesadüfen değil, bilinçli bir tercihle atandığına da işaret etmektedir.

Kaynakça

- Ahatlı, Erdinç. “*Utbe b. Gazvân*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42/235. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ahmet Önal- Nebi Bozkurt, “*Cami*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7/46-56 İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Algül, Hüseyin. “*Muâhât*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/308-309. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Apaydın, Mehmet. *Siyer Kronolojisi*, İstanbul: Kuramer, 2018.
- Bakır, Abdulhalik. “*Basra*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 5/108-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî (ö.487/1094). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. A.P. van Leeuwen, A. Ferré, Beyrût: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1992.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö.279/892-93). *Ensâbü'l-eş-râf*, thk. Riyâd Ziriklî-Süheyl Zekkâr. 13 Cilt.Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1996/1417.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö.279/892-93). *Fütûhü'l-büldân*, Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö.256/870). *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Muhammed Abdü'l-Muîd Hân. 8. Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, t.y.
- Câhîz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz (ö.255/869). *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3. Cilt. Beyrût: Dar ve Mektebetü'l-Hilâl,1423.
- Can, Yılmaz. *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı (h. I- III/m. VII- IX. yüzyıl)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Cansever, Turgut. *İslâm'da Şehir ve Mimari*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend (ö.282/895). *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdunnaim Âmir, Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1960.
- Erkal, Mehmet. “*Arşın*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 3/ 411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. “*Batn-ı Nahle Seriyyesi*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 5/ 202-203. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hâfız-ı Ebrû, Şihâbüddîn Abdullah b. Lutfillâh b. Abdirreşîd-i Bihdâdînî-yi Hâfî (ö.833/1430). *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû*, 3 Cilt. thk. Seccadî, Tehrân: Sadık, Mirat-ı Mekteb, 1999.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (ö.240/854-55). *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ Ömerî. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, 1397.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, (ö.240/854-55). *Tabâkatü Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkar. Dâru'l-Fikr, 1993/1414.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî (ö463/1071). *Târîhu'l-Bağdâd*, 16. Cilt. thk. Beşâr Âvâd Ma'ruf, Beyrut: Dâru'l- Garbü'l-İslâmî, 2022/1422.
- Hicri Takvim ve Siyer Kronolojisi Etütleri/Makaleler*, çev. Kasım Şulul, İstanbul: Siyer Yayınları, 2012.
- Hitti, Philip Khuri (1886-1978). *Arap tarihinin mimarları*, çev. Ali Zengin. İstanbul: Risale Yayınları, 1995.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb Ümeyye b. Amr b. el-Hâşimî (ö.245/860). *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter, Beyrût:Dârü'l-Âfâkü'l-Cedîde, y.y.

- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö.808/1406). *Mukaddime*, 2 Cilt. hazırlayan. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö.456/1064). *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983/1403.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö.354/965). *es-Sikât*, 9 Cilt. thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maâri-fi'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö.354/965). *es-Sîretü'n-nebeviye ve ahbârü'l-hulefâ'*, 2 Cilt. tsh: Seyyîd Azîz Bek, Beyrût, el-Kutubü's-Sekâfiyye, 1417.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö.218/833). *Siret-i İbn-i Hişâm*, thk. Mustafâ es-Sekkâ-İbrahim Ebyârî- Abdülhafız eş-Şelbî. 2 Cilt. Mısır: Şirket Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Babî el-Halebî ve Evlâduhu, 1955/1375.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/889). *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâş. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısrıyye-tü'l-Amme li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fâdl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî (ö.711/1311). *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, 1414.
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö.300/913'ten sonra). *el-A'lâku'n-nefise*, Beyrût: Dâru Sadr, 1892.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (ö.230/845). *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990/1410.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn b. Alî b. Muhammed b. el-Bağdâdî (ö.597/1201). *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir Âtâ- Abdülkâdir Âtâ. 19 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1492/1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö.630/1233). *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk: Ali Muhammed Me'ved- Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8.Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, 1415/1994.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö.630/1233), *el-kâmil fî't-tarih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, 10 Cilt. Beyrût: Darû'l-Kitâbü'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (III-IV./IX-X. yüzyıl). *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf Hadi, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1996/1416.
- İbnü'l-Kıftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö.646/1248). *İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, thk. İbrâhîm Şemseddîn. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005/1426.
- İslâm Şehri*, Nikita Elisseef, Fiziki Plan, haz. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî (ö.340/951-52'den sonra). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Beyrût: Darû Sadr, 2004.
- Koçyiğit, Tahsin. *İslâm'ın İlk Yıllarında (h-1-41/m.622-661) İskân*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

- Kudâme b. Ca'fer, Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (ö.337/948 [?]). *Kitâbü'l-harâc ve sınaatü'l-kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidî, Bağdad: Dârü'r-Reşîd, 1981.
- Lapidus, Ira Marvin. İslâm toplumları tarihi, 2. Cilt. çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu-Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 2010.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî (ö.390/1000 civarı). *Ahsenü't-tekâsîm fî marifet'l-ekâlîm*, neşr. M.J. Goeje. Leiden: E.j. Brill, 1906.
- Massignon, Louis (1382/1962). *Hıtatü'l-Basra ve Bağdad*, terc. İbrâhim Samerraî, Beyrût: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1981.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö.450/1058). *elAhkâmü's-sultâniyye*, Kâhire: Darü'l-Hadîs, t.y.
- Muhammed Hamidullah (1908-2002). *İslâm Müesseselerine Giriş*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö.261/875). *Sahîh-i Müslim*, 5 Cilt. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, t.y.
- Nakşibendî, Nâsır. "el-Basratü'l-Kadîme", 36/280-285. Bağdat: Mecelletü'l-Sûmer, 1980.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevilikten Hadariliğe Kufe*, Ankara: Ankara Okulu, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö.310/923). *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 11. Cilt. thk. Muhammed Ebü'l-Fâdl İbrâhim, Beyrût: Dâru Süveydan, t.y.
- Temir, Hakan. *Nesep Atlası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2021.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö.279/892). *el-Câmiü'l-kebir=Sünenü't-Tirmizî*, 6. Cilt. thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf, Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Uçar, İlyas. *Hız Muhammed Zamanında Medine'de Gündelik Hayat –Mekânın Üretimi-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Usluer, Mehmet. *Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkîd el-Eslemî el-Medenî (ö.207/823). *el-Meğâzî*, thk. Mârsden Jones. 3.Cilt. Beyrût: Dâru'l- A'lemî, 1989/1409.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (ö.292/905'ten sonra). *el-Buldân*, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö.626/1229). *Mu'cemü'l-büldân*, 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmanî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö.748/1348). *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'la'lâm*, thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmanî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö.748/1348). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 18 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2006/1427.
- Zeydân, Corcî b. Habîb (1861-1914). *İslâm uygarlıkları tarihi*, 2 Cilt. çev. Nejdî Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 2012.